

NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK ÉS A DEMOGRÁFIAI VISELKEDÉS KISTÉRSÉGI MINTÁI

UDVARHELY VÁRMEGYE A 19. SZÁZAD VÉGÉN,
20. SZÁZAD ELEJÉN¹

PAKOT LEVENTE

Bevezetés

A 19. század második felében Erdélyben is éreztette hatását az a gazdasági és társadalmi átalakulás, amelyet az erdélyi szász írók – Dorner Béla tolmácsolásában – a „Naturalwirtschaftról a modern Geldwirtschaftra” történő átmenetnek neveztek. A korszak közgazdászai a folyamat legfontosabb állomásaiként a jobbágyság felszabadításának és az iparszabadság megteremtésének következményeit, a vasúthálózat kiépülését, a modern adórendszer megteremtését, valamint az igények és a fizetési kötelezettségek általános emelkedését tartották számon. Az átalakulás legfőbb áldozatainak a kisiparos és a kisbirtokos réteget tekintették. Alapvetően egyetértettek abban, hogy az átalakulás váratlanul érte az embereket, sőt egyenesen a „megrázkódtatás erejével hatott a régihez csökönyösen ragaszkodó népre” (Dorner 1910. 26). A történeti feldolgozásoknak köszönhetően ma már árnyaltabb képpel rendelkezünk az erdélyi polgárosodás gazdasági és társadalmi vetületeiről,² az átalakulás demográfiai dimenziói azonban továbbra is ismeretlenek.³ Miközben a történészeknek és közgazdászoknak sikerült a gazdaság átalakulásának fentebb említett makroszintű dimen-

¹ A dolgozat a K 73237 számú OTKA-kutatás („Demográfiai folyamatok és a demográfiai viselkedés térbeli differenciái a 18-20. századi Magyarországon”) keretében készült.

² Erdély gazdasági és társadalmi átalakulására a teljesség igénye nélkül lásd: Egyed 1981; Ábrahám 2004; Szász 1987.

³ Az utóbbi időben mindazonáltal a történeti demográfiai kutatások megsokszorozódását tapasztalhatjuk. A Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád nevéhez fűződő módszeres adatgyűjtés és feldolgozások³ (Nyárády 2003; Varga 1998) lehetővé tették a népesedési folyamatok vármegyék és városok szintjén történő megrajzolását. Varga E. Árpádnak kifejezetten a korszak népesedési folyamataival foglalkozó tanulmánya: Varga 1997. Romániai szerzők a korszak népesedéstörténetét a magyarországi statisztikai adatgyűjtések feldolgozásával (Bolovan – Bolovan 2003) és családrekonstrukcióra épülő statisztikai elemzéssel is kutatják (Crăciun 2008; Pakot 2003).

zióit azonosítani, az egyes mikro-régiók szintjén érvényesülő gazdasági, társadalmi és demográfiai folyamatok megértése és feldolgozása részletesebb adatgyűjtést és több elemzést igényel.

Jelen tanulmány keretében a korszakban zajló népesedési folyamatok felrajzolására és a demográfiai viselkedések kistérségi mintáinak azonosítására töreksem a korabeli Erdély egyik gazdasági szempontból periférikus térségére, a székelyföldi Udvarhely vármegyére összpontosítva. Alapkérdésem az, hogy demográfiai téren milyen alkalmazkodási folyamatok⁴ zajlottak le a vármegyében és a vármegyén belüli kistérségekben; továbbá, a különböző alkalmazkodási folyamatok milyen módon képeztek kistérségenként eltérő demográfiai viselkedési mintákat. Más szavakkal, a korszak hivatalos statisztikai adattermelésére alapozva arra töreksem, hogy a vármegyei szinttől a kistérségi/lokális szint felé haladva beazonosítsam a demográfiai jelenségek rendszerszerű összekapcsolódását.⁵

Tanulmányom elméleti és módszertani támpontjait részben a Kingsley Davis által 1963-ban megfogalmazott „többfázisú demográfiai válaszelmélet”-ben (Davis 1963), részben pedig a Faragó Tamás és Óri Péter nevéhez fűzhető legújabb hazai történeti demográfiai kutatások megközelítéseiben találtam. A „többfázisú demográfiai válasz elméletét” megfogalmazó tanulmányában Davis Japán és az átmenet előtti Európa adatait elemezve azzal érvelt, hogy a halandóság tartós javulása felgyorsult népességnövekedést eredményezett, amelynek hatására az egyének és társadalmi csoportok „egyre inkább úgy érezték, hogy addig megszokott demográfiai viselkedésük megfosztja őket attól, hogy profitáljanak a fejlődő gazdaság teremtette lehetőségekből” (Davis 1963. 362). Egy gyorsan változó gazdasági helyzetben a háztartásukra nehezedő gazdasági teher enyhítése céljából az egyének és családok alkalmazkodásra kényszerültek, amennyiben a társadalmi-gazdasági rendszerben elfoglalt helyük megtartására törekedtek. Ez a válaszadás sokszínű formát ölthetett: a házasság elhalasztása, a cölibátus növekedése, fogamzásgátló eszközök használata, abortusz és elvándorlás. Davis szerint a demográfiai változás vizsgálatakor nem megfelelő csupán egyetlen demográfiai válaszra koncentrálnunk. A demográfiai válaszok

⁴ Demográfiai alkalmazkodási folyamatokat vizsgálok. Azt feltételezem, hogy gazdaság és népesség állandó és bonyolult kölcsönhatásban álltak egymással. Gazdasági és demográfiai folyamatok együttesen, de önmagukban is eredményezhetik a demográfiai alkalmazkodás különböző formáit. Az összefüggések kritikai vizsgálatára lásd: Livi-Bacci 1999. 98–127, 128–182.

⁵ Az alábbiakban a demográfiai rendszer Massimo Livi-Bacci által ajánlott meghatározását fogadjuk el: „Rendszer alatt a demográfiai viselkedések olyan kombinációit értem, amelyeket időben stabil kapcsolatok és szabályok irányítanak.” „A kölcsönös összefüggések alkotják a rendszert.” Ezek a kombinációk vagy kölcsönös összefüggések nem a véletlen művei, alapvető funkciójuk, hogy a népesség alkalmazkodjon az erőforrásokhoz. (Livi-Bacci 2000. 91–92.) A demográfiai rendszerek elemeinek újabb vizsgálatára lásd: Woods 2000. 360–380.

többfázisúak – többarcúak –, aminek következtében helyesebb többféle demográfiai választ vizsgálunk.

A magyarországi demográfiai átmenettel kapcsolatos újabb szakirodalom is a fenti szempontok érvényesítésére törekszik. Őri Péternek (Őri 2006, 2007) Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 19. század végi, 20. század eleji községsoros adatainak feldolgozása során sikerült elkülönítenie a demográfiai viselkedés helyi változatait. A házassági, halálozási, születési és vándorlás arányszámok klaszter-elemzéssel történő feldolgozása lehetővé tette a demográfiai átmenet különböző hullámainak és változatainak az azonosítását. Ennek a megközelítésnek az az újdonsága, hogy a magyarországi kutatásban megszokott országos és vármegyei/regionális szintű elemzésektől eltérően a demográfiai átmenet különböző változatait településszinten vizsgálta.⁶ Mindez illeszkedett a Faragó Tamás által elindított kutatás kereteibe, amelynek célja az, hogy az országos népesedéstörténeti folyamatokat regionális kutatásokra építve rekonstruálja. A két törekvést – a demográfiai viselkedések rendszerszerű működését és a településszint felé történő elmozdulást – jelen tanulmányban érvényesíteni szándékozom.

A fenti szempontokat figyelembe vevő elemzés fontosságát alátámasztja az a tény, hogy a 19. század végén, 20. század elején a Székelyföld és ezen belül Udvarhely vármegye alapvetően kibocsátó régió. Az elvándorlás fontosságára a kortárs közigazgatási leírások (Barabás 1904a; Barabás 1904b; Kozma 1879) hívták fel a figyelmet. A jelenség részletesebb leírását, elméleti keretbe foglalását Venczel József végezte el, aki az elvándorlást a gazdasági erőforrások beszűkülésével magyarázta, és a túlnépesedési válságra adott reakcióként szemlélte (Venczel 1988, 1980). A 19. század végi, 20. század eleji demográfiai realitások jobb megértését reméljük azáltal, hogy a vándorlás mellett a házasságot, a halandóságot, és a termékenységet is a vizsgálat tárgyává tesszük.

Az Erdélyi-medence keleti részében, a Hargita hegység nyugati előterében található Udvarhely vármegyét 1876-ban a vármegyei közigazgatási átszervezéssel hozták létre. A mintegy 2937 km² kiterjedésű terület a korábbi Udvarhelyszék településein kívül magába foglalt azzal szomszédos segesvárszéki (Erked, Homoródbene), Nagy-Küküllő vármegyei (Székelyhidegkút, Székelyandrásfalva), kőhalomszéki (Székelyzsombor, Homoróddaróc) és Felső-Fehér vármegyei (Magyarfelek, Alsórákos, Szederjes, Petek) településeket is.

⁶ A legújabb magyarországi történeti demográfiai kutatások a makroszinttől a mikro-szint felé történő elmozdulásra épülve tartják megközelíthetőnek a Kárpát-medence népesedéstörténetének vizsgálatát. Az elemzések a vármegyei szintről indulnak, településszintű adatok tömeges feldolgozása révén településcsoportokat különítenek el, majd egy-egy jól kiválasztott település mikro-szintű elemzésétől várják a demográfiai folyamatok jobb megértését. A módszer eddigi legeredményesebb vizsgálataként ugyancsak Őri tanulmányait említhetjük (Őri 2006, 2007).

Földrajzi szempontból a vármegye területét nyugati, délnyugati és déli irányú lépcsőzetesen alacsonyodó völgyszakaszok (Nagy- és Kis-Küküllő, Nagy- és Kis-Homoród, Vargyas, Barót völgye) és medencék (Udvarhelyi-, Sóvidéki-, Baróti medence) tagolták. A települések történetében évszázados trend a vármegye népességének egyik fontos megélhetési forrását jelentő erdők által borított terület fokozatos csökkenése (Elekes 2007; Molnár 2009). Földrajzi-környezeti sajátosságaikból adódóan élesen elkülönültek egymástól a külterjes állattenyésztésre, fakitermelésre és fafeldolgozásra specializálódó, a vármegye északi-északkeleti részein fekvő jellegzetes havasalji települések, illetve a vármegye déli, délnyugati részein található, kisebb kiterjedésű, földművelésre, állattenyésztésre és kisiparra specializálódó települések. Az előbbi területeken a havas-használat és havasi szállástartás fontos része volt a lakosság gazdálkodásának. A térség gazdasági és társadalmi viszonyait ismertető kortárs szerzők egybehangzón kárhoztatják az ottani korszerűtlen gazdálkodást, gazdasági elmaradottságot, a fejletlen ipart és hitelintézeti viszonyokat.

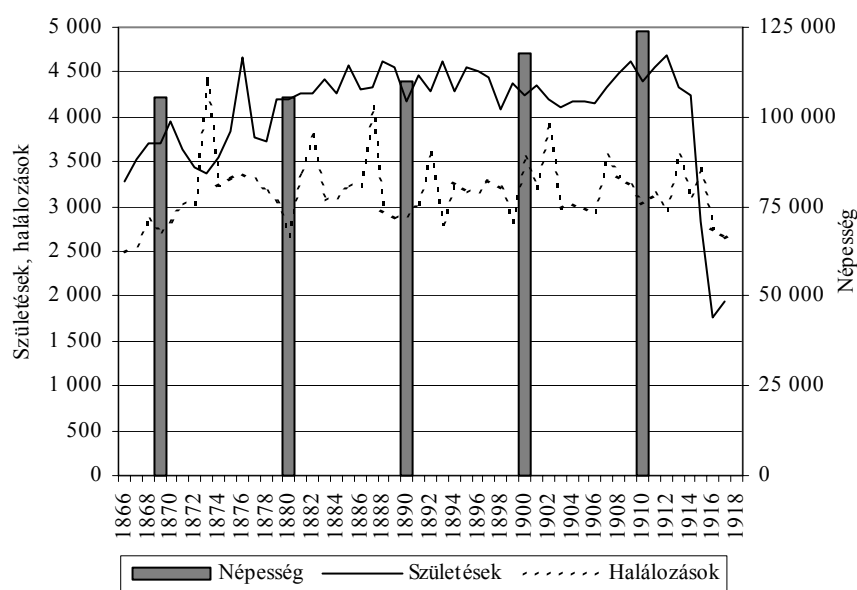
A földrajzi-környezeti sajátosságok szerint változó életmódbeli-gazdálkodási különbségeket tovább árnyalta a népesség felekezeti sokszínűsége. Az 1900. évi népszámlálás szerint a vármegye népességének 35,5%-a római katolikus, 34,1%-a református, 22,5%-a unitárius, 3,5%-a görögkeleti, 2,5%-a lutheránus, 1,1%-a görög katolikus és 1%-a izraelita.

Népesedési folyamatok Udvarhely vármegyében a 19. század második felében és a 20. század elején

A népesedési folyamatok megyei szintű megrajzolása céljából az 1866–1918 közötti időszak nyers születési és halálozási adatait, a népszámlálások által rögzített népességszám-adatokat, illetve a nyers születési és halálozási arányszámokat használjuk. A megyei születésszámok éves adatai rövid távon meglehetősen stabilitást tükröznek. Ez alól az 1872–73-as kolerajárvány időszaka, és azt követő rövid periódus (1875–76-ban) tekinthető kivételnek, amikor a fogantatások szünetelnek, illetve elhalasztják azokat a járványt közvetlenül követő időszakokra. A születésszámok középtávú (5–10 éves) alakulására a mérsékelt növekedési és csökkenési időszakok ismétlődő jelenléte jellemző. A 19. század utolsó két évtizedének emelkedő tendenciáját a 20. század első éveire jellemző csökkenés majd újbóli emelkedés váltja fel. A középszintű ingadozások mögött az Amerikai Egyesült Államok felé irányuló kivándorlás fellendülését majd fokozatos visszaesését feltételezzük. A halálozások évenkénti száma azonban erőteljesebb mértékű ingadozást mutat. Az 1872–73-as kolerajárvány okozza a vizsgált időszak legmagasabb halálozási csúcsát. A gyermekjárványok (pl. toroklob, skarlát, kanyaró) által előidézett halálozási csúcsok 5–8 évenként – főként az 1883., 1887. és 1902. években – ismételten

jelen vannak. A természetes szaporulat értékei – az 1872–73-as kolerajárvány időszakát kivéve – mindvégig pozitívak. A 70-es évek mérsékeltbb természetes népességnövekedését a 80-as évektől átlagosan 10 ezrelék értékű természetes növekedés követi. A relatíve stabilnak tekinthető születésszám mellett a természetes szaporulatot leginkább a halálozások számának évenkénti ingadozása befolyásolja.

Az I. ábra és az 1. táblázat fontos tanulsága a természetes és a tényleges népszaporulat értékei közötti eltérés. A tényleges népszaporulat évtizedenkénti értékei alatta maradnak a természetes népszaporulat értékeinek, ami az elvándorlás fontosságára hívja fel a figyelmet. A vándorlási egyenleg mindenik évtizedben negatív, leginkább a 70-es években, de a későbbi évtizedekre is ez jellemző.

Forrás: MSÉvk. 1874–1891., MSÉvkÚF. 1894–1914., A népmozgalom fő eredményei 1901–1910., A népmozgalom fő eredményei 1911–1920.⁷

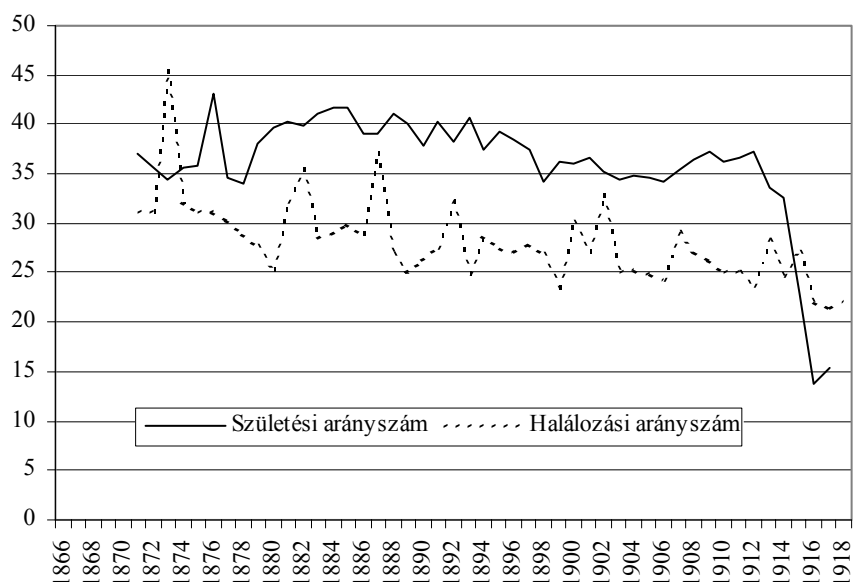
I. A születések és a halálozások száma, népességszám, Udvarhely vármegye, 1866–1918

⁷ Ezúton köszönöm Varga E. Árpád segítségét, aki felhívta a figyelmem az 1900–1918 közötti népmozgalmi adatok kéziratostábláinak a fellelhetőségére.

1. Természetes és tényleges népszaporulat, vándorlási különbözet, Udvarhely vármegye, 1869–1910

	1869–1880		1880–1890		1890–1900		1900–1910		1869–1910	
	N	‰	N	‰	N	‰	N	‰	N	‰
Természetes szaporodás	6877	6,52	11077	10,49	11839	10,74	10713	9,09	40506	38,4
Tényleges szaporodás	53	0,5	4612	4,37	7718	7,0	5862	4,97	18245	17,29
Vándorlási különbözet	-6824	-6,46	-6465	-5,87	-4121	-3,49	-4851	-3,92	-22261	-17,99

A korszak statisztikai évkönyveiben közölt nyers születési és halálozási arányszámok (II. ábra) a termékenység és a halandóság enyhe csökkenését jelzik. A halandósági, közegészségügyi viszonyok mérsékelt javulására utaló jel, hogy a gyermekjárványok jelenlétéhez köthető halandósági csúcsok lassan, de folyamatosan veszítenek intenzitásukból. A vizsgált korszak vége felé a nyers halálozási arányszámok egyre alacsonyabb szintű ingadozásának lehetünk tanúi. Ezzel összefüggésben a nyers születési arányszámok fokozatos csökkenését is tapasztalhatjuk. A kirajzolódó csökkenési tendenciát azonban óvatosan kell kezelnünk, hiszen a vándorlási egyenleg évtizedenkénti negatív értékei arra figyelmeztetnek, hogy a születési és halálozási arányszámok kiszámításánál a korszak statisztikusai által a nevezőben feltüntetett, két népszámlálás közti, becsült kockázati népesség esetleg magasabb lehetett a ténylegesnél, következésképp jelentősen befolyásolhatta az arányszámok értékét. Mindezt figyelembe véve megyei szinten a demográfiai struktúrák stabilitását és nagyon lassú változását feltételezzük.

Mutató	1871	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	37,0	39,7	37,9	35,9	36,3
Halálzási arányszám	31,2	25,3	26,3	30,1	25,0

Forrás: MSÉvk. 1874–1891., MSÉvkÚF. 1894–1914., Népmozgalom 1913–1918.

II. Nyers születési- és halálzási arányszámok (%), Udvarhely vármegye, 1871–1918

A nyers születési arányszámoknál pontosabb képet alkothatunk a termékenységről a princetoni indexek segítségével. A 2. táblában az Udvarhely vármegyei értékek mellett összehasonlításként a magyarországi és a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei értékeket közöljük. Udvarhely vármegye helyzete annyiban speciális, hogy az általános termékenység 1880. évi értékei a relatíve alacsonynak tekinthető országos átlaghoz közelítenek, majd az országos és a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei csökkenő tendenciákkal ellentétben tovább emelkednek, majd az időszak végére ismét lecsökkennek az 1880. évi szintre. Láthatjuk, hogy az általános termékenység időszak közepi növekedését a nupcialitás és a házas termékenység együttes növekedése idézte elő, az időszak végi csökkenés is ugyanezen jelenségeknek az együttes, nagyon enyhe csökkenésével mutat összefüggést. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye termékenységi értékeivel való összehasonlítás árnyalja az országos és

Udvarhely megyei átlagértékeket. Az összehasonlítás alapján az Udvarhely vármegyei termékenységi értékeket relatíve alacsonynak és stabilnak tekinthetjük. Ez tovább erősíti korábbi feltételezésünket, amely szerint megyei szinten a halandóság és az elvándorlás különböző szintű ingadozásai jelentik a népesedési dinamikák legfontosabb összetevőit.

2. Termékenységi és nupcialitási indexek, Udvarhely, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyék és Magyarország, 1880–1910

Év	Magyarország			Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye			Udvarhely megye		
	I _f	I _g	I _m	I _f	I _g	I _m	I _f	I _g	I _m
1880	0,440	0,582	0,692	0,561	0,830	0,625	0,443	0,530	0,749
1890	0,443	0,581	0,713	0,549	0,676	0,750	0,481	0,548	0,781
1900	0,419	0,573	0,670	0,501	0,667	0,695	0,463	0,581	0,703
1910	0,384	0,541	0,665	0,461	0,606	0,705	0,442	0,561	0,694

Forrás: Andorka 1998. 437 (I_g – Magyarország); Dányi 1991. 190. (I_m – Magyarország); Kamarás 1991. 174. (I_f – Magyarország); Őri 2006 (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye); saját számítások (Udvarhely megye).

A népességszám járások szerinti változásának vizsgálata tovább árnyalja a népesedési tendenciákról kialakított eddigi képünket. A 3. táblázat járások szerint tartalmazza az 1850–1910 között végrehajtott népszámlálások által rögzített népességszámot és a százalékos népességnövekedés értékeit.

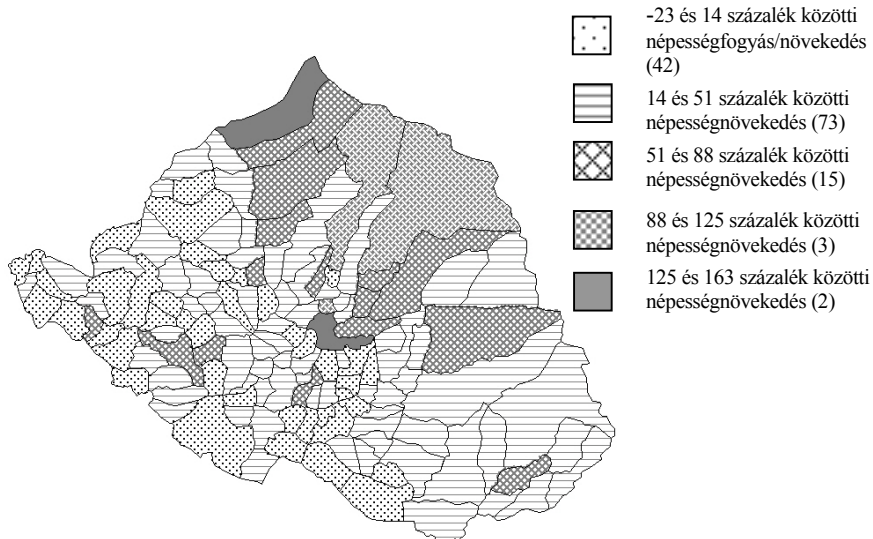
3. Udvarhely vármegye népességszámának változása járásonként, 1850–1910

Nyers számok	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Homoródi járás	21269	22874	24809	24221	25260	26312	27342
Parajdi járás	9698	10183	12258	12474	13083	14525	15466
Székelykeresztúri járás	28538	29126	32525	31944	32566	33858	34136
Székelyudvarhelyi járás	26149	27546	30700	30933	32809	35422	36840
Székelyudvarhely város	4102	5087	5173	5948	6414	7733	9928
Udvarhely vármegye	89756	94816	105465	105520	110132	117850	123712

Alapmutató 100=1850	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Homoródi járás	100	108	117	114	119	124	129
Parajdi járás	100	105	126	129	135	150	159
Székelykeresztúri járás	100	102	114	112	114	119	120
Székelyudvarhelyi járás	100	105	117	118	125	135	141
Székelyudvarhely város	100	124	126	145	156	189	242
Udvarhely vármegye	100	106	118	118	123	131	138

Forrás: Népszámlálás 1869–1910; Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857.

A vármegye területén az 1850–1910 közötti periódus egészét tekintve 38%-os mérsékelt népességnövekedést tapasztalhatunk, ami évenként 0,6%-os növekedésnek felel meg. A vármegye északnyugati és északkeleti járásainak (parajdi és székelyudvarhelyi) falvaiban a népességnövekedés évtizedenkénti értékei meghaladják a 10 százalékot. Ezek a hegyek közelében elterülő, kiterjedt erdő- és legelőbirtokkal rendelkező falvak (Korond, Parajd, Zetelaka, Oroszhegy, Lövéte) nagyjából 2000 fő feletti népességgel rendelkeznek, többségük esetében a településektől távolabb tartozéktelepülés jellegű tanyavilágok jönnek létre, amelyek közül Oroszhegy település tanyavilága 1906-ban Székelyvarság néven önállósul. Jelentős népességnövekedésük hátterében minden bizonnyal a jellegzetes hegyi tanyavilágok létrejöttét azonosíthatjuk, amelyek kialakulását a kérdés szakértője, Bárh János az általunk is kutató 19. század második felére, az 1850 és 1880 közötti időszakra teszi (Bárh 2001. 107, 154–155.). A vármegye északnyugati és északkeleti járásaival ellentétben, az 1850-ben még a vármegye legnépesebb térségének számító székelykeresztúri járás falvait alacsony népességnövekedés jellemezte, csakúgy, mint a homoródi járáshoz tartozó településeket. A vármegye egyetlen városa (Székelyudvarhely) jelentős, mintegy 142 százalékos népességnövekedést mutat a vizsgált időszak alatt. A vármegye falvaitól eltérően a város növekedési üteme nem torpan meg a 19. század 70-es éveiben, a népességszám mindenik évtizedben – főként a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében – dinamikusan nő.

I. Térkép. Udvarhely vármegye települései az 1850–1910 közötti időszak népességfogyás/növekedés értékei alapján⁸

A népességnövekedés/fogyás mikro-regionális különbségeit tovább finomíthatjuk a településszint vizsgálatával (I. Térkép). Ezúttal élesen kirajzolódnak a népességnövekedés, illetve a népességstabilitás és -fogyás jellegzetes térségei. Az előbbihez a városi, illetve a városias formát elnyerő, urbanizálódó települések (Székelyudvarhely, Székelykeresztúr) és jellegzetes tanyavilággal rendelkező nagy falvak tartoznak, míg az utóbbiba a vármegye déli, délnyugati és délkeleti járásainak falvai – a Nagy-Küküllő folyó középső és alsó szakasza, a Kis- és Nagy-Homoród folyó, a Fehér-Nyikó alsó szakasza mentén és a mellékvölgyekben található kisebb legelő- és erdőbirtokkal rendelkező települések – sorolhatók. Jellemző, hogy ez utóbbi csoport települései nagyjából 1000 fő alattiak. Esetükben a népességcsökkenési tendencia mindenik évtizedben tovább erősödik. Mindez arra is utalhat, hogy a fent nevezett települések népességei éppen az általunk vizsgált időszakban tapasztalták meg növekedésük határait. Azt feltételezzük, hogy a természeti–gazdasági erőforrások fokozatos szűkülésével párhuzamosan az itt élő házaspárok számára egyre nehezebbé vált

⁸ A vármegye településhatárok tartalmazó alaptérképét Elekes Tibor készítette. Segítségét ezúton köszönjük.

a felnőttkort elérő gyerekeik földhöz juttatása és jövőjük biztosítása az otthoni környezetben.

A korszerkezeti diagrammok, amelyek korcsoportonként tartalmazzák a férfiak és nők ezer főre jutó számát, a vármegye népeségszerkezetének 1869 és 1910 közötti változásaira mutatnak rá. 1869-ben az egyes korcsoportokhoz tartozó egyének 1000 főre eső száma egyenletesen csökken a legfiatalabb korcsoporttól kezdve a legidősebbekig. A diagramm olyan helyzetet tükröz, amikor a termékenység meghaladja a halandóság hatásait. 1880-tól a megye összes járásában a 15–29 év közötti népesség aránya csökken (a diagrammon a 15–29 éves korosztályok esetében a görbe homorúvá válik), ami a városok és ipari központok felé irányuló elvándorlásra utal. A fiatalkori elvándorlás némi életkorbeli eltolódással – a nők 15–19 éves életkorban, míg a férfiak 20–24 éves életkorban választják az elvándorlást – mindkét nem esetében közös tapasztalat. Székelyudvarhely korszerkezete épp az ellentettje annak, amit a vármegye falvaiban tapasztalhatunk: itt éppen azon korcsoportok jelenléte számottevő, amelyek a falvakból hiányoznak. A városban élő fiatalok egy része minden bizonnyal a vármegye falvaiból érkezik:⁹ tanulás, munkavállalás (cselédmunka a város polgárosult rétegeinek otthonaiban, ipari foglalkozás) céljából.¹⁰ A járásonként részletezett korszerkezeti diagrammok a vármegye egészét érintő folyamatok mellett az egyes járások szintjén érvényesülő sajátosságokra is felhívják a figyelmet. A korszerkezeti diagrammok legalján, a legfiatalabb korcsoportok esetében tapasztalhatunk járásonkénti eltéréseket, amelyeket mindenik népszámlálás alkalmával megfigyelhetünk. A népességnövekedés/fogyás településszintű értékeivel összhangban a parajdi és székelyudvarhelyi járás dinamikusan növekedő településeinek népességét fiatalabb korszerkezet, az elvándorlásba való relatíve későbbi bekapcsolódás, illetve az időskorúak alacsonyabb aránya jellemzi a székelykeresztúri és a homoródi járáshoz tartozó falvak népességéhez képest.

Összevont korcsoportok (0–14; 15–54; 55 éven felül) szerinti megyei szintű vizsgálat a vármegye népességét jellemző lassú elöregedési folyamatra hívja fel a figyelmet.¹¹ Ez a jelenség a korszerkezeti diagrammok csúcsán érzékelhető,

⁹ Feltételezésünket megerősíti Dányi Dezső (2000), aki kvázi-mobil népességnek nevezi az 1910-ben Székelyudvarhelyen lakó, nagyjából a megye területéről származó nem helybeli népességet.

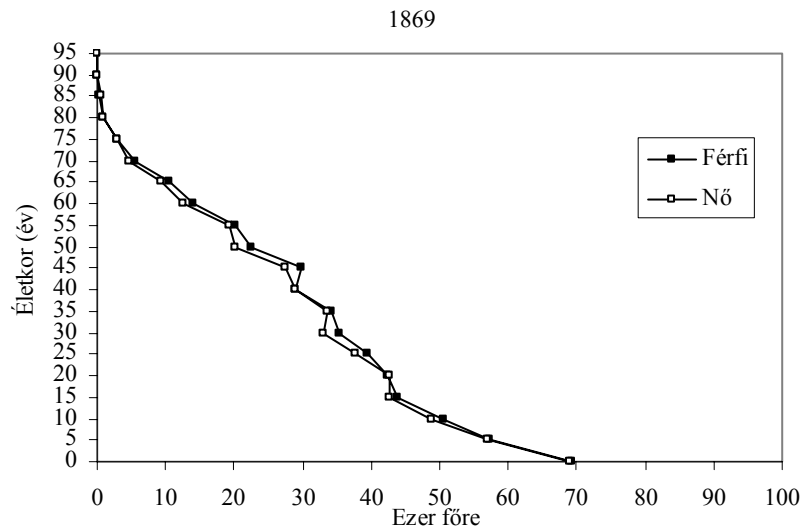
¹⁰ A 19. századi székelyföldi városok fejlődésének több aspektusát – köztük a népesedés kérdését – tárgyalja Pál Judit (Pál 2003).

¹¹ A népesség elöregedését hosszú ideig a 20. századi népességek jellemzőinek tartották. Ezek az elemzések azonban elsősorban városi népességeket vizsgáltak, és figyelmen kívül hagyták az iparosodás által érintett falusi népességeket. Muriel Neven véleménye szerint érdemesnek látszik a települések elöregedésének korai foratókönyvét is elképzelni a falvakban is. Mindezt elsősorban annak az elvándorlónak a szemszögéből kell látnunk, aki termékeny életszakaszban levő felnőttként elhagyja a települést azzal a céllal, hogy egy városi központban találjon munkát és megélhetést (Neven 2003. 102.).

anélkül, hogy az alapoknál változást tapasztalnánk. A fiatalok átlagban a népesség 35 százalékát teszik ki, az aktívak kategóriájában láthatunk egy kis csökkenést az 1869. évi 54,3 százalékról az 1910. évi 49,6 százalékra. Ugyanezen időszak alatt az idősek aránya 10,4 százalékról 15,1 százalékra emelkedik. Az öregedési index, amely a 65 év felettiek számát viszonyítja a 0–14 év közötti népesség számához, megerősíti a fenti eredményeket. Az öregedési index 1869-ben 10,9, amelyet követően folyamatos növekedését tapasztalhatjuk (1880-ban 12,8, 1890-ben 15,9, 1900-ban 17; 1910-ben 19,2).

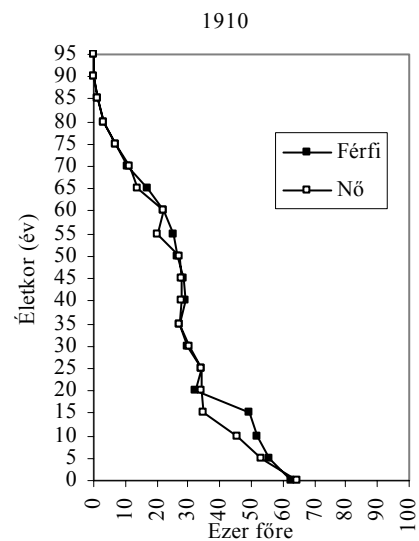
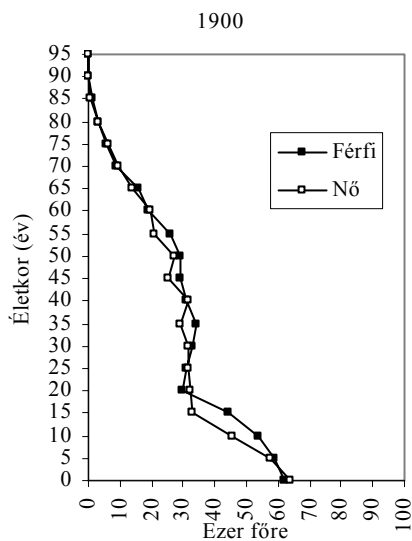
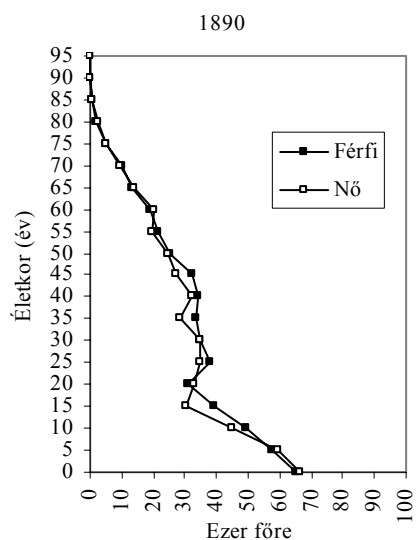
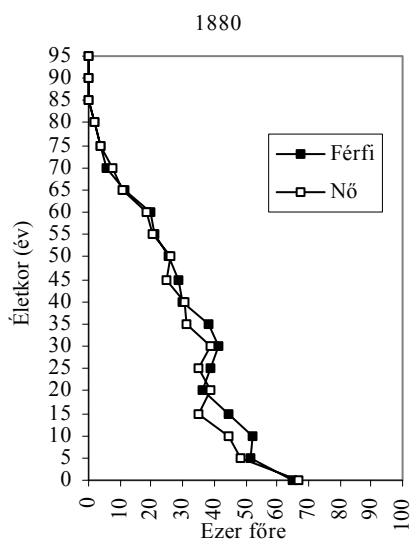
III. A korszerkezet évtizedenként, Udvarhely vármegye, Udvarhely vármegye járásai, 1869–1910¹²

Udvarhelyszék

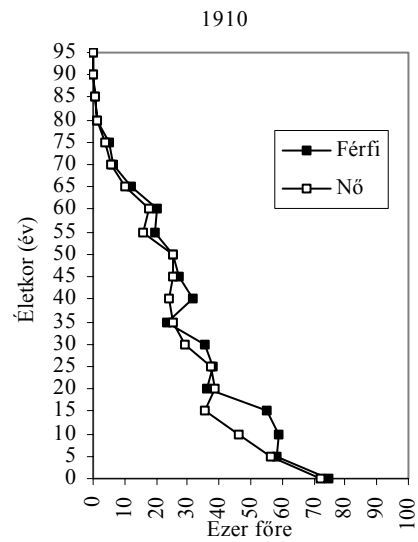
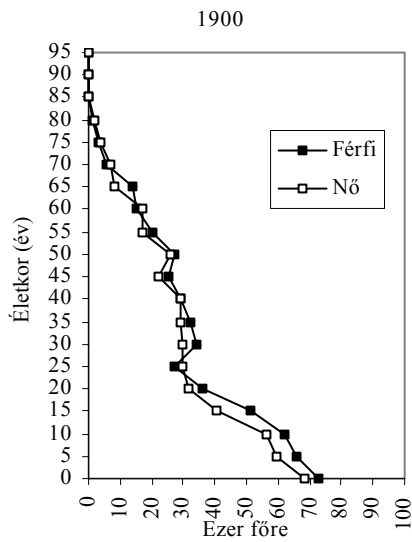
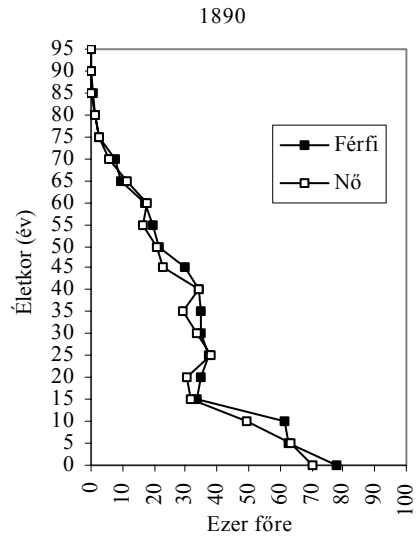
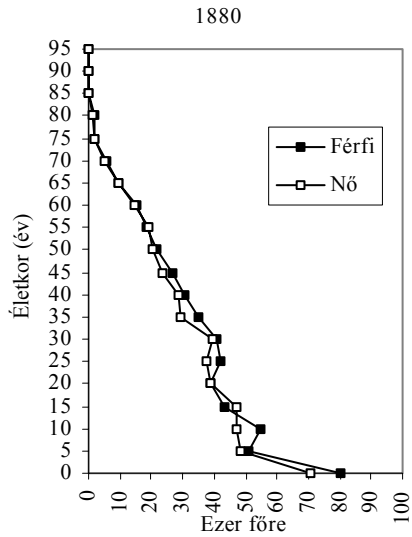

¹² Székelyudvarhely város 1880. évi korszerkezeti adatai nem kerültek elő.

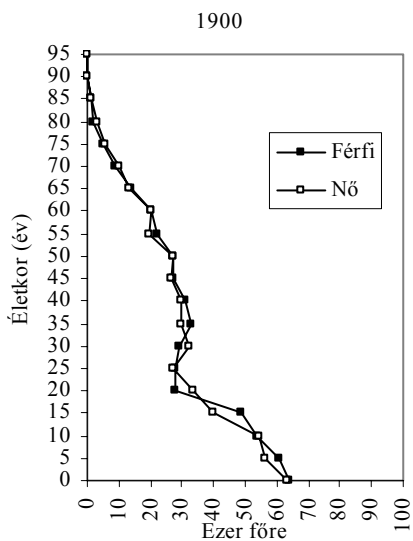
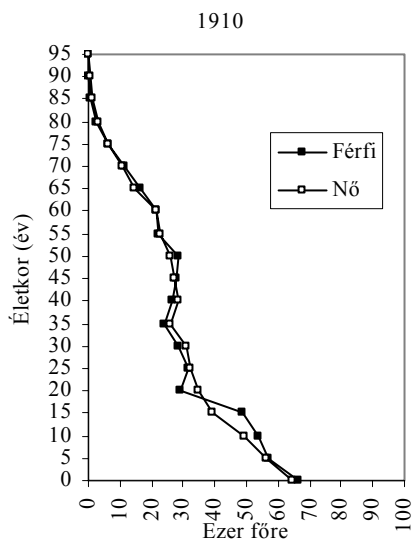
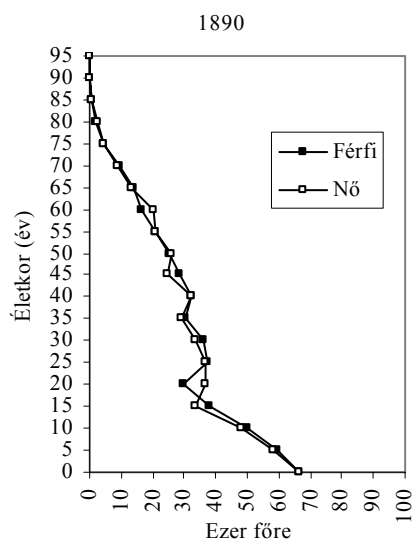
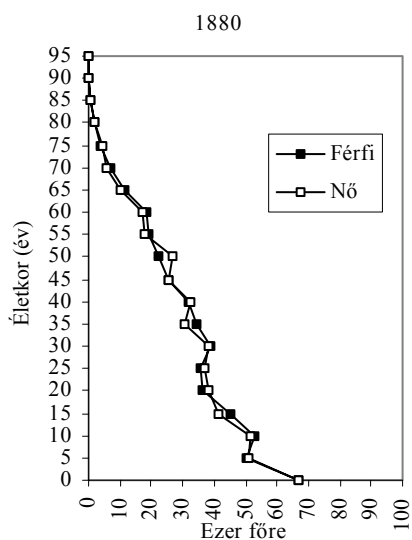
Udvarhely vármegye: Homoródi járás

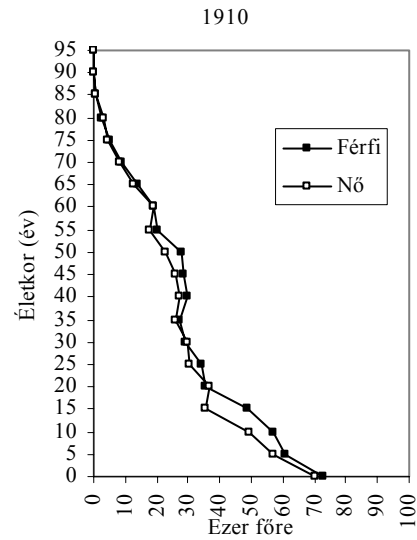
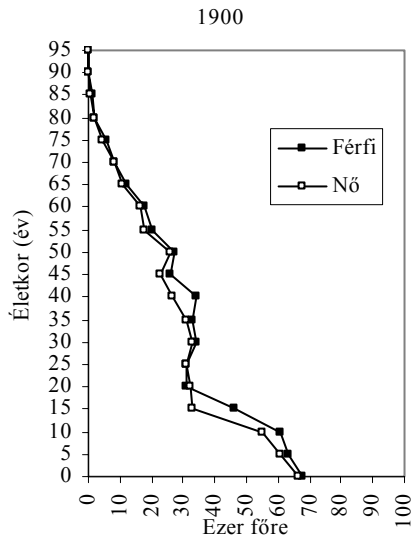
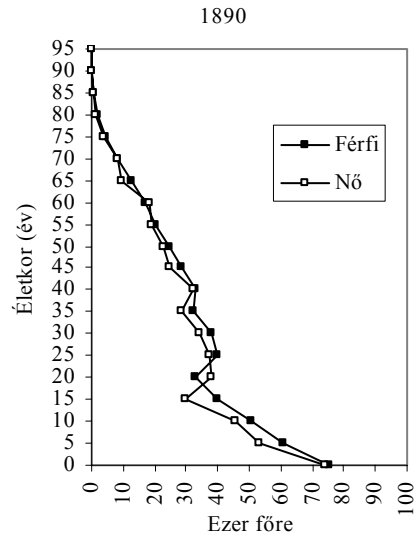
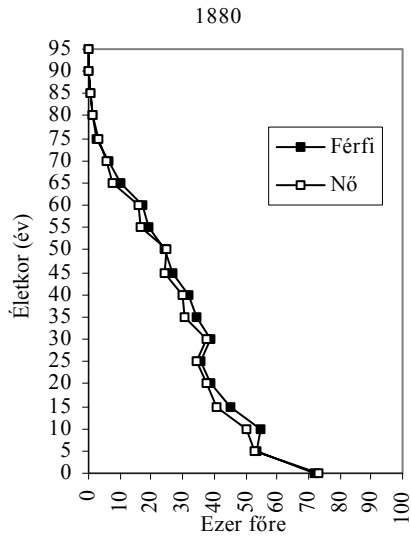
Udvarhely vármegye: Parajdi járás

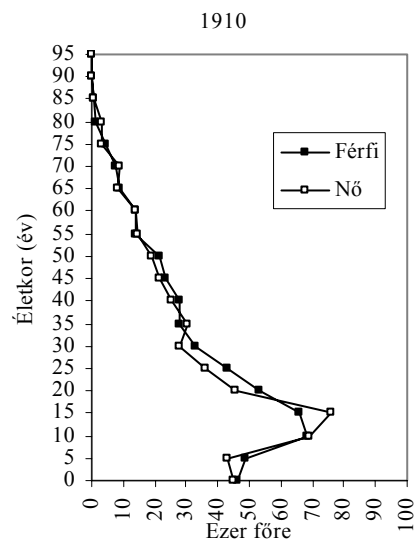
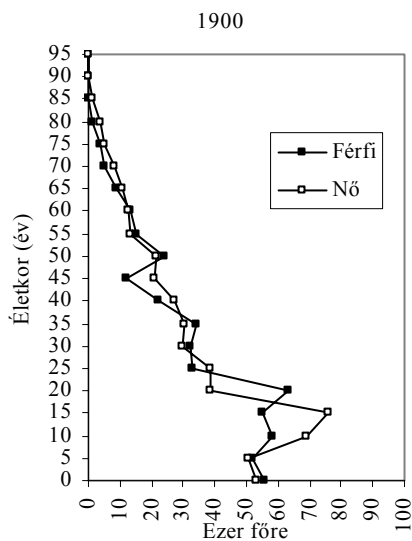
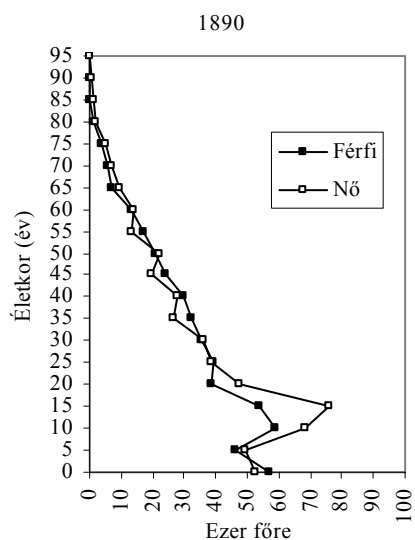
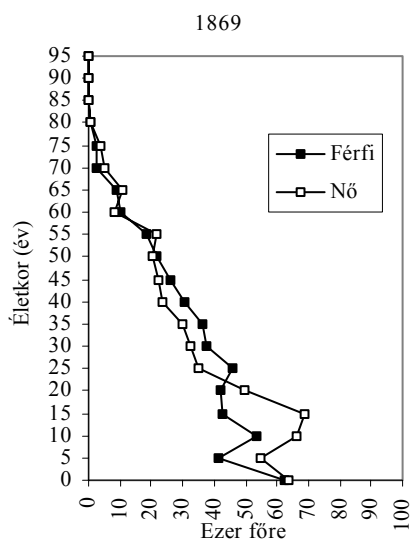
Udvarhely vármegye: Székelykeresztúri járás

Udvarhely vármegye: Székelyudvarhelyi járás

Székelyudvarhely

A korszerkezetben tapasztalt regionális különbségek további finomítását teszi lehetővé az öregedési index kistérségek szerinti részletezése.¹³ A 4. táblázat szerint az 1000, 0–14 év közötti fiatalra jutó 65 éven felüli személyek száma azokban a kistérségekben magasabb, ahol a népességnövekedés százalékos értéke is alacsony (népességfogyás tapasztalható), és fordítva. Mindez arra utal, hogy ezekben a régiókban a gyermekszám (és a termékenység) alacsonyabb, ugyanakkor korábbi feltételezésünk, amely szerint a terjeszkedési, növekedési lehetőséggel bíró településcsoportok nagyobb mértékben képesek megtartani a felnőtt népességet, is érvényes, hiszen a hegyi szórványtelepülésekkel, jellegzetes tanyavilággal rendelkező falvakban a fiatal és felnőtt korú népesség aránya magas. Táblázatunk voltaképpen igazolja Bárth János korábbi megállapítását, amely szerint a hegyi tanyákra véglegesen kiköltözők többségükben fiatal házaspárok (Bárth 2001. 110; 154–155).

4. Az öregedési index és a népességnövekedés/fogyás indexe, Udvarhely vármegye kistérségei, 1869–1910

Kistérség azonosító	Települések száma	Népességszám		Öregedési index				Népesség növekedés
		1869	1910	1880	1890	1900	1910	1869–1910
19	5	9678	12396	9,55	10,88	12,28	12,15	128
17	5	6004	8396	8,71	11,98	12,92	13,47	140
8	3	6377	7590	8,55	11,98	12,14	14,05	119
15	5	5735	6972	11,48	16,84	16,67	18,15	122
12	7	4651	6102	10,76	14,23	14,36	17,73	131
16	11	5695	6200	12,25	16,69	16,43	19,38	109
2	2	2155	2398	10,63	11,99	17,40	18,67	111
18	4	2093	2262	12,97	15,17	15,33	18,82	108
11	9	6438	6230	10,94	14,73	16,54	21,30	97
4	3	2232	2378	13,68	18,50	21,42	20,71	107
6	5	3250	3701	13,73	15,69	14,98	20,18	114
3	9	8772	9773	12,91	17,09	19,75	21,45	111
13	6	4475	4458	13,47	16,66	19,89	22,74	100
1	14	5982	6273	15,81	18,76	20,33	23,94	105
5	5	5236	5993	17,14	19,69	19,79	21,00	114
7	7	3870	3898	17,38	18,99	20,74	25,04	101
20	3	1255	1232	17,95	21,31	21,24	31,36	98
9	17	6350	6544	16,19	20,61	20,41	24,11	103
14	9	4732	5066	14,78	19,78	19,86	24,60	107
10	5	5312	5922	19,03	20,42	24,82	24,05	111
21	1	5,173	9,928		13,03	14,32	14,87	192

Megjegyzés: * 1869=100;

Forrás: 1880. évi népszámlálás; 1890. évi népszámlálás; 1900. évi népszámlálás; 1910. évi népszámlálás.

¹³ Településszintű adatainkat az Elekes – Hermann (2000) által bemutatott jellegzetes udvarhelyi kistérségek határait követve aggregáltuk. Az elemzés során használt kistérségek térképi ábrázolását lásd a Függelékben.

A demográfiai viselkedés kistérségi mintái, 1901–1910

A megyei, járási-, kistérségi- valamint településszintű évtizedenkénti népességszám-adatok a különböző szinteken érvényesülő népesedési tendenciákról tájékoztatnak. Mindezek az elemek egy globális kép kialakításában segítenek. Ismeretlen marad azonban, hogy milyen demográfiai magatartások, milyen demográfiai jelenségek állnak a népességnövekedés, illetve a népességcsökkenés hátterében.

A demográfiai jelenségek vizsgálatára az 1901–1910 közötti településszintű népmozgalmi statisztika anyagát használtuk. A házasságtermékenység és a házassági életkor kistérségi értékeinek kiszámításakor mindezek mellett felhasználtuk az 1900. évi népszámlálás még nem publikált családi állapot és kor szerint részletezett településszintű feldolgozási tábláit (1900. évi népszámlálás) is.¹⁴ Törekvésünk arra irányult, hogy a megye területén belül elhatároljunk jellegzetes régiókat, amelyek esetében a demográfiai jelenségek rendszerszerű összekapcsolódása és stabilitása érvényesült, relatíve alacsony népességnövekedést eredményezve. Demográfiai elemzésünk eredményeit az 5. táblázat tartalmazza.

¹⁴ A házasságtermékenység Princeton indexének kiszámítására lásd: Coale – Watkins 1986. 153–162. A nők átlagos házassági életkorának (Singulate Mean Age at Marriage) kiszámítására lásd: Hajnal 1953. A John Hajnal által ajánlott számítási módszer nagyon érzékeny a korszerkezeti differenciákra. Éppen emiatt a jelentős számú hajadon fiatal nőt vonzó városias területekre (Székelyudvarhely és Székelykeresztúr térsége) vonatkozó értékeket fenttartásokkal kell fogadnunk.

5. A demográfiai elemzés eredményei, Udvarhely vármegye falvai kistérségek szerint, 1901–1910

Kistérség csoportok – kistérség azonosító	SMAM 1900*	Nyers házassági arány-szám (%)	Nyers születési arány-szám (%)	Nyers halálozási arány-szám (%)	Természetes szaporodás (%)	Népesség-növekedés (%)	Vándorlási arány-szám (%)	Csecsemő-halandóság (%)	Házasságon kívüli születések (%)	Ig 1900**	
1	6	19,77	9,71	40,17	28,32	11,85	3,52	-8,33	22,93	7,46	0,627
	8	21,28	9,51	44,06	33,08	10,99	6,12	-4,86	25,15	7,09	0,694
	12	20,44	8,28	39,25	27,40	11,85	6,55	-5,30	25,96	5,74	0,661
	17	21,02	8,74	44,79	31,50	13,29	9,00	-4,29	22,28	7,39	0,733
	18	21,15	9,10	42,43	33,06	9,37	-2,92	-12,28	26,49	8,42	0,666
2	15	24,21	7,44	33,87	25,95	7,92	8,82	0,90	18,35	16,71	0,623
	5	22,34	8,63	34,48	25,27	9,21	4,50	-4,71	19,00	16,63	0,577
	11	22,37	8,36	35,04	29,04	5,99	-0,83	-6,83	21,58	15,92	0,590
3	10	22,69	8,00	33,88	26,25	7,62	3,77	-3,85	18,99	16,46	0,581
	1	21,90	9,42	32,85	23,28	9,57	2,11	-7,46	17,21	17,90	0,519
4	7	23,14	8,60	31,45	24,11	7,34	-3,35	-10,69	17,24	19,65	0,492
	13	22,16	8,62	34,17	26,95	7,21	-4,47	-11,69	19,00	22,79	0,491
5	9	19,99	9,21	31,52	21,84	9,68	1,84	-7,85	16,63	9,44	0,476
	14	21,44	9,01	31,87	23,60	8,27	2,94	-5,33	18,35	14,52	0,469
	3	21,18	9,48	32,65	23,59	9,06	3,75	-5,31	16,95	12,96	0,497
	2	21,54	12,51	33,12	25,94	7,18	1,34	-5,84	20,91	13,43	0,500
6	4	19,98	8,05	32,41	26,71	5,70	-0,59	-6,29	15,39	19,53	0,411
	20	21,53	11,35	28,06	24,36	3,71	-5,75	-9,46	24,16	13,20	0,390
7	21	24,17	6,61	24,14	23,53	0,61	24,86	24,25	18,39	10,55	0,484

* Hajadon nők átlagos házassági életkora (Singulate Mean Age at Marriage).

** A házas termékenység Princeton-indexe.

A kistérségek szerint részletezett demográfiai arányszámok és mutatók közül a vándorlás kiemelt fontosságú. A vándorlási arányszám csupán két városias jellegű térség (Székelyudvarhely, illetve Székelykeresztúr és környéke) esetében pozitív. A többi kistérségre különböző mértékben ugyan, de a vándorlási veszteség a jellemző. A további demográfiai arányszámok közül leginkább a házas termékenység indexe és a nyers halálozási arányszám kombinációja érdemel figyelmet, amelyek segítségével csoportokat hozhatunk létre. Élesen kirajzolódnak azok a térségek, ahol a gyermekhalandósági viszonyok¹⁵ kedvezőtlenek, és ezzel összefüggésben a házas termékenység értékei is magasak.¹⁶ Azt feltételezzük, hogy azokban a térségekben, ahol a csecsemő- és gyermek-

¹⁵ Véleményünk szerint a nyers halálozási arányszám eltérései alapvetően a gyerekhalandósági viszonyokban meglévő különbségeket tükrözik.

¹⁶ A „havasalji katolikus székelyek” körében tapasztalható magas gyerekhalandóságra és magas termékenységre a kortársak közül Dorner Béla is utal: Dorner 1910. 29.

halandóság magas, ott életbe lép az ún. pótlási effektus, vagyis egy csecsemő vagy kisgyerek halála egy újabb gyermek vállalása irányába hat. Ezek alapján az északnyugati – északkeleti falvak népességei jól láthatóan külön csoportot alkotnak. Különállásukat tovább erősíti az a tény is, hogy ezt a térséget jellemzi leginkább a relatíve magas tényleges népszaporulat és a megyei viszonylatban alacsony házasságon kívüli születési arányszám is. További csoportokat alkotnak a relatíve alacsonyabb termékenységgel és alacsonyabb halálozási arányszámmal, illetve a tényleges népességnövekedési arányszám alacsonyabb értékeivel jellemezhető települések. A csoportok szintjén a házas termékenység relatív csökkenése együtt jár a halálozási arányszám csökkenésével és a negatív vándorlási arányszám magasabb értékeivel. Ez alól csupán Székelyudvarhely képez kivételt, ahol relatíve alacsony halandóság és alacsony termékenység mellett erőteljes bevándorlásnak lehetünk tanúi. A nyers házassági arányszám nem segítette a házas termékenység kistérségenként eltérő értékeinek magyarázatában. Jóllehet a nők házassági átlagéletkora felhívta a figyelmet a házassági gyakorlatban fennálló kistérségi differenciákra, mégsem hozható minden esetben egyértelmű összefüggésbe a házas termékenység különböző értékeivel.

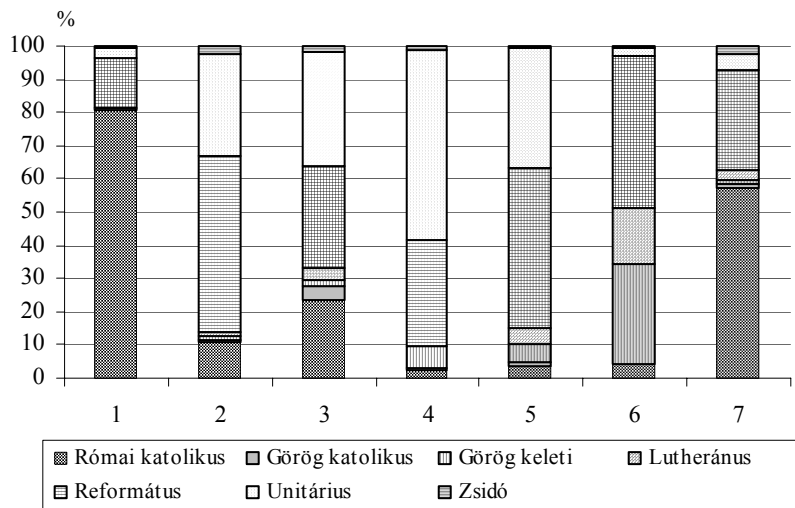
Mindezek alapján úgy tűnik, hogy ismételtén kirajzolódnak a népességnövekedés településszintű elemzésénél korábban már megfigyelt területi differenciák. A felrajzolt kistérségi demográfiai viselkedési minták ugyanakkor tovább árnyalják számunkra a népességnövekedési különbségekről kialakított korábbi képet. Jól láthatóan a vármegye legtöbb kistérségében – csekély kivételtől eltekintve – a természetes szaporulat közel azonos értéket ért el, miközben a termékenység és halandóság értékei jelentős mértékben különböztek egymástól. Fogalmazhatunk úgy is, hogy „alacsony és magas nyomású” demográfiai rendszerek élnek egymás mellett.¹⁷ A vármegye kistérségei közötti alapvető különbséget azonban abban látjuk, hogy milyen mértékben tudták megtartani a természetes népszaporulatot. A vármegye középső, déli, délkeleti és délnyugati területein úgy tűnik, a falvak elérték népességszámuk maximumát, amelyet követően az emberek igyekeztek a tényleges népszaporulatot alacsony szinten tartani. A szabályozás legfontosabb módjának az elvándorlás különböző formái (időszakos, szezonális) bizonyultak. A népességnomás fokozatos enyhülése együtt járt a halandóság és a termékenység relatíve alacsony szintjével. Ugyanezen időszakban a vármegye havasalji falvai az amerikai kutatásokban felrajzolt ún. „frontier” területeknek tekinthetők, ahol az emberi terjeszkedés lehetőségei a korszakban továbbra is adottak voltak.¹⁸ Feltételezésünk szerint éppen az ilyen „frontier” területeken, ahol a házaspárok számára nagyobb lehetőség mutatkozik gyerekeik jövőjének helyben történő megteremtésére, a gyerekvállalási kedv is hangsúlyosabb. Továbbá, a sajátos székelyföldi, erdélyi viszonyok kö-

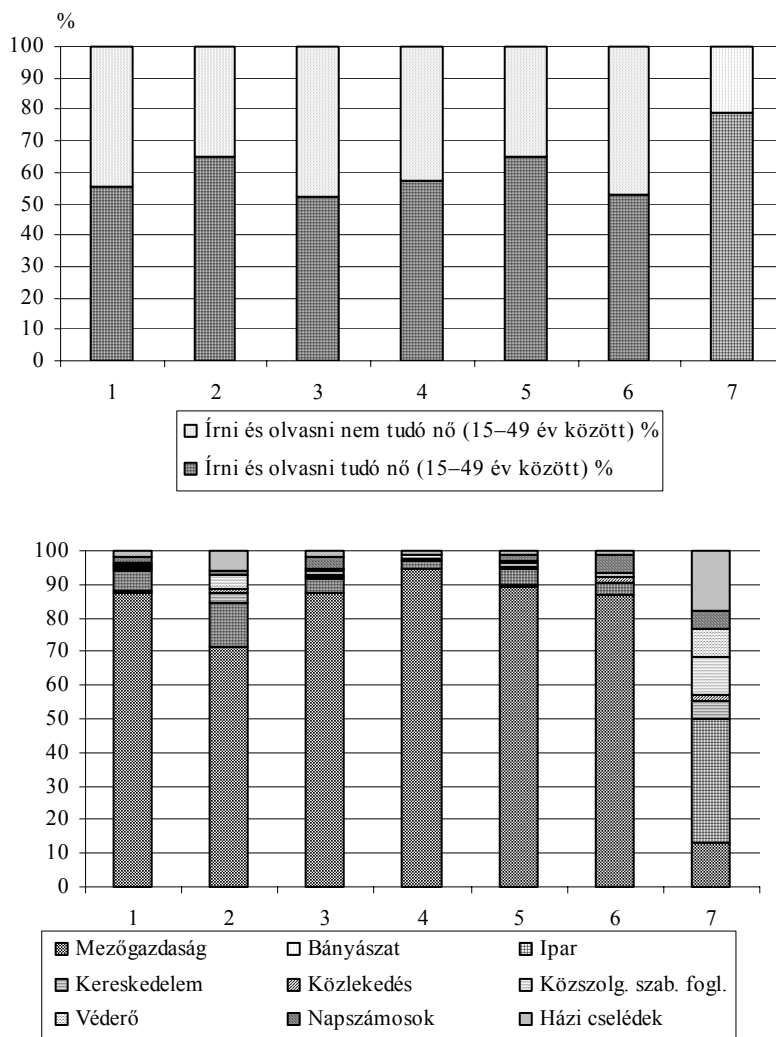
¹⁷ „Alacsony és magas nyomású” demográfiai rendszerekről lásd: Wrigley 1973. 43–52.

¹⁸ A „frontier-hatás” érvényesüléséről lásd: Easterlin 1976; Easterlin 1978; Vanlandingham – Hirschman 2001.

zött, éppen a „frontier” területek azok, ahol a közegészségügyi viszonyok a legelmaradottabbak, hiszen a gazdasági élet elsősorban a családi keretben történő háziipari (pl. fafeldolgozás) munkán és a külterjes állattenyésztésen alapul. A kedvezőtlenebb közegészségügyi viszonyok egyenes következménye a magasabb gyermekhalandóság, amely magasabb termékenységgel párosulhatott. Vagy egy másik lehetséges magyarázat szerint a magas termékenység önmagában, a kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok révén lesz előidézője a magasabb csecsemő- és gyermekhalandóságnak. Valószínűleg akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha az említett tényezők között állandó kölcsönhatást feltételezünk.

A fentiekben rámutattunk a különböző demográfiai változók szoros összefüggésére egy-egy adott kistérségen, kistérség-csoporton belül. További kérdésként jelentkezik számunkra, hogy a demográfiai változók mellett milyen kulturális vagy életmódbeli tényezők magyarázhatják a területi differenciákat. A házasságon kívüli születések arányának kistérségi különbségei – amelyek a közösségeknek a jelenséggel kapcsolatos eltérő normáira mutatnak rá – legalábbis a felekezeti hovatartozásban vagy írni-olvasni tudásban megnyilvánuló kulturális tényezők fontosságára utalhatnak. Feltehetjük továbbá, hogy a termékenységi és halandósági különbségek mögött gazdálkodási formákban, életmódban rejlő különbségek állhatnak.

IV. Felekezeti megoszlás, a 15–49 év közötti nők írni-olvasni tudása és a foglalkozási megoszlás az egyes kistérség-csoportokban, Udvarhely vármegyei kistérségek, 1900

A IV. ábra csoportjaink vallásfelekezet, a 15–49 év közötti nők írni-olvasni tudása és a foglalkozási szerinti megoszlását tartalmazza. A csoportok felekezeti megoszlás szerinti részletezése azt mutatja, hogy a protestáns felekezetűek (lutheránusok, reformátusok, unitáriusok) jelenléte azokban a térségek-

ben hangsúlyos, ahol a házas termékenység és a csecsemőhalandóság értékei alacsonyabbak. A római katolikusok jelenléte ezzel szemben azokban a csoportokban erősebb, amelyekre a relatíve magasabb házas termékenység és nyers halálozási arányszám, illetve az illegitim születések alacsony aránya jellemző. A termékeny korú nők írni-olvasni tudása nem mutat jelentős különbségeket a vizsgált csoportok között. Az írni-olvasni tudó nők aránya azokban a csoportokban magasabb, ahol a csecsemőhalandóság is alacsony. A foglalkozási csoportok szerinti ábra nem bizonyult hasznosnak a különbségek megrajzolásában, amelyek okai minden bizonnyal az eltérő gazdálkodási módokban, a gazdálkodás mikro-régióként eltérő adottságaiban kereshetők.

Mivel a vármegyén belül a népesség vallásfelekezetek szerinti megoszlása egyben földrajzi, gazdálkodás- és életmódbeli különbségekkel is párosul, a kutatás további feladata, hogy ezek szerepét részletes mikro-elemzések révén feltárja.

Összegzés

Az elemzés során megyei-, kistérségi és településszinten érvényesülő népesedési folyamatok azonosítására törekedtünk, és megpróbáltuk meghatározni a demográfiai viselkedések kistérségi mintáit Udvarhely vármegye területén a 19. század második felében és a 20. század első évtizedében. A korabeli népszámlálások adatait valamint az 1901–1910 közötti népmozgalmi adatokat felhasználva sikerült elkülönítenünk azokat a kistérségeket és/vagy településcsoportokat, amelyeken belül a demográfiai jelenségek rendszerszerű összekapcsolódását tapasztaltuk.

Az 1866–1918 közötti megyei szintű népmozgalmi adatok feldolgozása lassan csökkenő halandóságról, relatíve alacsony és enyhén emelkedő házas termékenységről és intenzív migrációs folyamatokról tanúskodott. A három tényező együttes kombinációja eredményezte a relatíve alacsony szintű népességnövekedést a vármegye egészét tekintve.

Településszintű adataink elemzése felszínre hozta a vármegye kistérségeinek sokszínűségét. Sikerült azonosítanunk a vármegye területén belül zajló, faluból városba irányuló vándorlási folyamatot, amely a városi (Székelyudvarhely) és városias jellegű települések (Székelykeresztúr) erőteljes növekedését eredményezte. A zömében falusi kistérségek népességnövekedési ütemének és korszerkezeti sajátosságainak elemzése során kirajzolódtak egyrészt az elvándorlás által leginkább érintett településcsoportok, másrészt azok a jellegzetesen havasalji települések, amelyek a népességnomás levezetésére a falvak kiterjedt határaitól fekvő hegyi tanyákra történő kiköltözéssel válaszoltak. Miközben az első csoportba tartozó falvak népességeit a népességszám stabilitása/enyhe csökkenése és a népesség elöregedési folyamatának kezdete

jellemezte leginkább, addig a havasalji falvak népessége esetében a dinamikus növekedés és a fiatal korszerkezet volt meghatározó.

Az 1901–1910 közötti népmozgalmi adatokból képzett demográfiai arányszámok elemzése felszínre hozta a halandóság és termékenység szintjeiben létező területi differenciákat. „Alacsony és magas nyomás” alatti, illetve a kettő közötti átmenettel jellemezhető demográfiai rendszereket azonosítottunk, amelyek összességében kistérségenként közel azonos értékű természetes szaporulatot eredményeztek. A migráció fokozottabb érvényesülése az „alacsony nyomás” alatti népességek körében kisebb mértékű tényleges növekedéshez vezetett, és ezzel együtt tovább erősítette a termékenység és halandóság szintjében megfigyelt területi különbségeket.

Az Udvarhely vármegyei települések a 19. század végén és a 20. század elején a „többfázisú demográfiai válasz” érvényesülésére nyújtanak példát. A halandóság fokozatos csökkenése és a magas népszaporulat a vármegyei falvak népességének közös tapasztalataként jelentkezett. A demográfiai szabályozás legfontosabb eszközének a vándorlás bizonyult, amely részben a közeli városok vagy városias jellegű települések felé, részben az ország nagyvárosai felé, részben pedig a települések hegyi területei felé irányult. Feltételezhetjük, hogy ebben az időszakban a vándorlás intenzitásának növekedése a népességre nehezedő gazdasági és demográfiai nyomás enyhítése révén elősegíthette a halandóság és a termékenység fokozatos csökkenését. A vándorlás ugyanakkor mindezek mellett a termékenység csökkentésének reális alternatívájaként is működhetett.¹⁹

További vizsgálatokra ösztönöz tehát az a kérdés, hogy a termékenységben, halandósági viszonyokban és vándorlásban tapasztalható kistérségi differenciák korábbi időszakokban fennálló különbségeket tükröznek, vagy pedig sokkal inkább a 19. század második felében lezajló konkrét gazdasági és népesedési folyamatoknak az eredményei. Másként fogalmazva: a 20. század első évtizedében megfigyelt demográfiai viselkedések hosszú távon érvényesülő gazdasági és/vagy kulturális (elsősorban felekezeti) meghatározottságának lehetünk tanúi, vagy pedig éppen a fenti magyarázó változók adott történeti kontextusban történő felértékelődésének. Az egyházi anyakönyvek egyéni szintű longitudinális adatainak a családrekonstrukció és az életút-elemzés módszerével történő feldolgozása a válaszadás egyik lehetséges útját jelentheti.

¹⁹ A vándorlás a csecsemő- és gyermekhalandóság radikális csökkenésének időpontjáig a termékenység csökkenésének reális alternatívájaként működött Kelet-Belgium rurális térségeiben is. Erről tanúskodnak a térség legújabb történeti demográfiai vizsgálatai (Alter–Oris–Neven 2007).

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

1880. évi népszámlálás. Községi áttekintés a születés és korév szerint. Magyar Országos Levéltár, KSH Népszámlálási iratok, 4 sz. feldolgozási tábla, 519. doboz.
1890. évi népszámlálás. Községi áttekintés a születés és korév szerint. MOL, KSH Népszámlálási iratok.
1900. évi népszámlálás. Fontosabb demográfiai adatok összesítése. MOL, KSH Népszámlálási iratok, 11. sz. feldolgozási tábla, 31. doboz.
1910. évi népszámlálás. Családi állapot, míveltség, vallás és anyanyelv korral összevetve. MOL, KSH Népszámlálási iratok, 12. sz. feldolgozási tábla, 696. sz. doboz
- A népmozgalom fő eredményei 1901–1910, MOL, KSH Népszámlálási iratok.
- A népmozgalom fő eredményei 1911–1920, MOL, KSH Népszámlálási iratok.

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

- MSÉvk. 1874–1891. *Magyar Statisztikai Évkönyv II–XIX.*, Budapest, 1874–1891.
- MSÉvkÚF. 1894–1914. *Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam I–XIX.*, Budapest, 1894–1914.
- Népszámlálás 1850. *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*, Budapest, 1994.
- Népszámlálás 1857. *Erdély 1857. évi népszámlálása*, Budapest, 1992.
- Népszámlálás 1869. *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, Budapest, 1871.
- Népszámlálás 1900. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. II. A népesség foglalkozása községenként*. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat, 2. kötet, Budapest, 1904.
- Népszámlálás 1869–1910. *Magyar Statisztikai Közlemények. 42. kötet*, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.
- Népmozgalom 1901–1910. *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Budapest, 1913.
- Népmozgalom 1913–1918. *A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma*, Budapest, 1924.
- Mezőgazdasági összeírás 1895. *A magyar mezőgazdaság statisztikai fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Budapest, 1897.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1998. La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris. 427–439.
- Alter, George – Oris, Michel – Neven, Muriel 2007. When Protoindustry Collapsed. Fertility and the Demographic Regime in Rural Eastern Belgium During the Industrial Revolution. *Historical Social Research*, 32/2. 137–159.
- Ábrahám Barna 2004. *Az erdélyi románság polgárosodása*. Csíkszereda.

- Barabás Endre 1904a Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. *Közgazdasági Szemle*, október-november, 1–57.
- Barabás Endre 1904b Székelykeresztúr közgazdasági leírása. *Magyar Gazdák Szemléje*, 9. évf. 710–726; 795–809; 862–874.
- Bárth János 2001. *Varság a székely tanyaközség*. Kecskemét.
- Bolovan, Sorina Paula – Bolovan, Ioan 2003. *Transylvania in the Modern Era. Demographic Aspects*. Romanian Cultural Institute, Cluj-Napoca.
- Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan 1986. *The decline of fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Crăciun, Bogdan 2008. Two-Children-Family Model in the Evangelical Community in Transylvania. Case Study. *Romanian Journal of Population Studies*, II/1. 19–32.
- Dányi Dezső 1991. Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 187–231.
- Dányi, Dezső 2000. A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. *KSH Népeség tudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 21–121.
- Davis, Kingsley 1963. The Theory of Change and Response in Modern Demographic History. *Population Index*, 29/4. 345–366.
- Dorner Béla 1910. *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Győr.
- Egyed Ákos 1978. *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből*. Kriterion, Bukarest.
- Elekes Tibor 2000. A településhálózat és a közigazgatás változásainak néhány jellemzője Hargita megye délnyugati részében, 1333-tól napjainkig. In Papp Kincses Emese – Kassay János – Kányai József (szerk.): *A kulturális térségek szerepe a regionális fejlődésben*. Székelyföld 2000 Munkacsoport, Csíkszereda. 103–109.
- Elekes Tibor 2001. A természeti táj szerepe a településsűrűség változásaiban Székelyudvarhely térségében. In Kovács János – Lóczy Dénes (szerk.): *A vizek és az ember. Tiszteletkötet Lovász György Professzor Úr 70. születésnapjára*, PTE Földrajzi Intézet, Pécs. 41–49.
- Elekes Tibor 2008. *A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Elekes Tibor – Hermann Gusztáv Mihály 2008. Rövid földrajzi ismertetés. In Hermann Gusztáv Mihály – P. Buzogány Árpád (szerk.): *Udvarhelyszéki olvasókönyv*. Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely. 9–20.
- Easterlin, A. Richard 1976. Population change and farm settlement in northern United States. *Journal of Economic History*, 34/1. 45–83.
- Easterlin, A. Richard – Alter, George – Condran, A. Gretchen 1978. Farms and Farm Families in Old and New Areas: The Northern States in 1860. In Hareven, K. Tamar – Vinovskis, A. Maris (eds.): *Family and Population in Nineteenth-Century America*. Princeton University Press, Princeton, New-Jersey. 22–84.
- Hajnal, John 1953. Age at Marriage and Proportion Marrying. *Population Studies*, 7/2. 111–132.
- Kamarás Ferenc 1991. A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900-1920. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 43–97.
- Kozma Ferenc 1879. *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.
- Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.

- Livi-Bacci, Massimo 2000. *The Population of Europe. A History*. Blackwell, Oxford, Malden.
- Molnár István 2009. Adatok a Nyikómente népi mezőgazdálkodásának ismeretéhez. *Acta Siculica 2009. A Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*. (megjelenés alatt).
- Neven, Muriel 2003. *Individus et familles: Les dynamiques d'une société rurale. Le pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettre de l'Université de Liège, Liège.
- Nyarády R. Károly 2003. *Erdély népesedéstörténete*. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.
- Őri Péter 2006. Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49/4. 299–341.
- Őri Péter 2007. *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary. County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the 18th and Early 20th Centuries*. Working Papers on Population, Family and Welfare No. 10. Demographic Research Institute Central Statistical Office, Budapest.
- Pakot Levente 2003. Szentegyházásfalu népessége, 1728–1914. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 4. 237–270.
- Pál Judit 2003. *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Pro-Print Könyvkiadó, Csík-szereda.
- Szász Zoltán 1987. Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben*. III. kötet, Budapest, Akadémiai K. 1604–1623.
- Vanlandingham, Mark – Hirschman, Charles 2001. Population pressure and fertility in pre-transition Thailand. *Population Studies*, 55/1. 233–248.
- Varga E. Árpád 1997. A népesség fejlődése, a felekezeti és etnikai viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között. *Erdélyi Múzeum*, 59/1–2. 40–87.²⁰
- Varga E. Árpád 1998. *Tanulmányok a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski K. Budapest.
- Venczel József 1980. *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest.
- Venczel József 1988. A székely népfélesleg. In Uó: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom (Válogatott írások)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 108–122.
- Wrigley, E. Anthony 1973. *Népesedés és történelem*. Kossuth Könyvkiadó, H. n.
- Woods, Robert 2000. *The Demography of Victorian England and Wales*. Cambridge University Press, Cambridge.

²⁰ A tanulmány javított változata megjelent: Varga 1998. 120-166., továbbá elérhető az interneten is: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd69-20.htm> (Megtekintve: 2009.02.19).

**THE REGIONAL PATTERNS OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT
AND BEHAVIOUR. COUNTY UDVARHELY AT THE END OF THE
19TH AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Summary

The author tries to describe demographic development on county, micro-regional and settlement level, and to separate micro-regional patterns of demographic behaviour in county Udvarhely at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century. Using data of the population censuses of the period and those of the population movement relating to the decade between 1901 and 1910, he describes those micro-regions and/or those groups of settlements where different demographic phenomena seem to have worked together as complex micro-demographic systems.

The data of the population movement in the county relating to the period 1866–1918 show slowly decreasing mortality, relatively low and slightly increasing marital fertility and intensive (out-)migration. The combination of these three factors resulted in relatively slow population growth in the county.

The analysis on settlement level has pointed out the demographic variety of the micro-regions of the county. It has successfully demonstrated migration from villages of the county towards towns and larger settlements of urban character, which resulted in considerable population growth in those more urbanised zones. The analysis of population growth and the age structure in the rural settlements of the county has pointed out the groups of villages where out-migration was significant and circumscribed those villages situated amongst or close to high mountains where the fields around the villages were relatively large and the growing population pressure could be eased by out-migration towards the outskirts of the settlements. In this latter case, a dynamic population growth and a relatively young age structure were characteristic, while one can find stagnating or slowly declining and gradually ageing populations in other cases.

The demographic variables calculated on the basis of the data relating to the population movement of the period 1901–1910 have shown the regional differences in mortality and fertility. The author has described demographic systems of ‘low and high pressure’ and some transitional types, which resulted in more or less the same level of natural population growth. A more intensive out-migration in the case of the populations of ‘low demographic pressure’ led to smaller effective growth, and at the same time, it deepened regional differences in fertility and mortality.

At the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, the settlements in county Udvarhely could be named as examples of some kind of

‘multi-phase demographic response’. Gradually declining mortality and high population growth must have been a common experience for the populations of the county. The most important regulating force in demographic development was the out-migration, partly towards the neighbouring towns, partly towards the big towns of the country, partly towards the outskirts of the villages with mountainous environment. One can suppose that the increasing intensity of out-migration could have eased the economic and demographic pressure in some regions, and in this way, it may have promoted the gradual decrease of mortality and fertility. At the same time, migration could have also worked as a real alternative to the decrease of fertility.

Tables:

1. *The natural and effective growth of population and the balance of migration, County Udvarhely, 1868–1910*
Lateral text: natural growth; effective growth; balance of migration
2. *Indices of fertility and nuptiality, counties Udvarhely, Pest-Pilis-Solt-Kiskun and Hungary, 1880–1910*
3. *Changes in population size in the districts of county Udvarhely, 1850–1910*
4. *Indices of ageing and population increase/decrease in the micro-regions of county Udvarhely, 1869–1910*
Heading: Micro-region; Number of the settlements; Population size; Index of ageing; Population growth
5. *The results of the demographic analysis, micro-regions in county Udvarhely, 1901–1910*
Heading: Micro-regions (larger groups and serial numbers); Female mean age at first marriage, 1900; Crude marriage rate; Crude birth rate; Crude death rate; Natural growth; Effective growth; Rate of migration; Infant mortality; Percentage of illegitimate births; I_g 1900

Figures:

- I. *Number of births and deaths, population size, county Udvarhely, 1866–1918*
- II. *Crude birth and death rates (%), county Udvarhely, 1871–1918*
- III. *Age structure by decades, county Udvarhely, districts of the county, 1869–1910*
- IV. *Denominational structure, literacy in the female age groups 15–49, occupational structure in the broader groups of micro-regions, county Udvarhely, 1900*

Map I. The settlements in county Udvarhely according to the level of population decrease/increase between 1850 and 1910

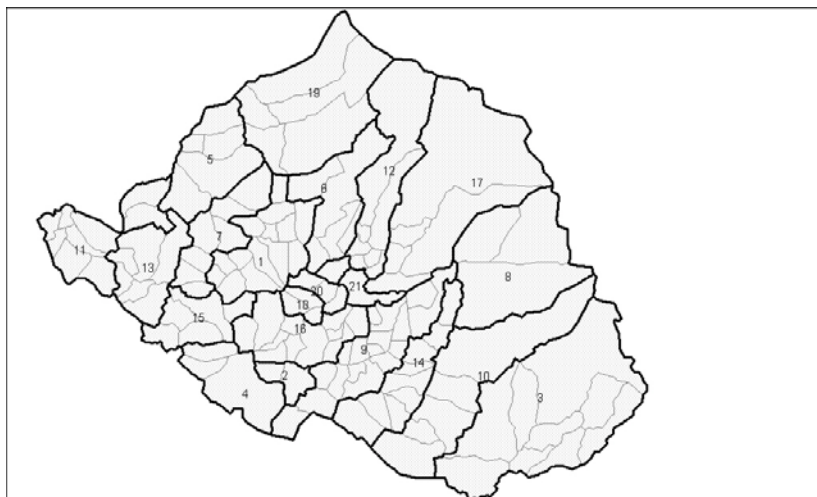
Appendix:

The micro-regions of county Udvarhely

Heading: Name of the micro-region; Villages in the micro-region

FÜGGELÉK*Udvarhely vármegye kistérségei*

Szám	A kistérség neve	A kistérségeket alkotó falvak
1	Alsó-Nyikómente	Bencéd, Csehétfalva, Firtosvára, Kadács, Kecsetkislud, Kiskede, Kobátfalva, Nagykede, Rugonfalva, Siménfalva, Székelyszentmihály, Székelyszentmiklós, Tarcsafalva, Tordátfalva, Székelyderzs, Székelymuzsna
2	Derzs és Muzsna vidéke	
3	Erdővidék	Bardoc, Bibarcfalva, Erdőfüle, Felsőrákos, Kisbacon, Magyarhermány, Olasztelek, Székelyszáldobos, Vargyas
4	Erked-patak völgye	Erked, Magyarfelek, Szederjes
5	Etéd vidéke	Etéd, Kőrispatak, Küsmöd, Siklód, Szolokma
6	Felső-Nyikómente	Bogárfalva, Farkaslaka, Nyikómalomfalva, Székelypálfalva, Székelyszentlélek
7	Gagy-patak völgye	Csekefalva, Énlaka, Firtosmartonos, Gagy, Magyarandrásfalva, Medesér, Szentábrahám
8	Hargita-Hegyalja	Kápolnásfalu, Lövéte, Szentegyházfalva
9	Homoród-Küküllő vidéke	Ábránfalva, Árvátfalva, Bágy, Ége, Gyepes, Homoródbene, Homoródtremete, Homoródszentlászló, Jásfalva, Kányád, Kénos, Lókod, Patakfalva, Petek, Sándortelke, Székelydália, Telekfalva
10	Kis-Homoród völgye	Homoródalmás, Homoródkarácsonyfalva, Homoródújfalva, Oklánd, Székelyzsombor
11	Kis-Küküllő völgye	Bordos, Bözöd, Bözödújfalva, Csób, Magyarzsákod, Székelyszállás, Székelyvécke, Szentdemeter, Rava
12	Láz-hegység	Kadicsfalva, Oroszhegy, Székelyfancsal, Székelyszentkirály, Székelyszenttamás, Tibód, Ülke
13	Magyarós-patak völgye	Kissolymos, Magyarhidegkút, Nagysolymos, Székelyandrásfalva, Székelyhidegkút, Székelyszenterzsébet
14	Nagy-Homoród völgye	Homoródbásfalva, Homoróddaróc, Homoródjánosfalva, Homoródkeményfalva, Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Homoródszentpéter, Recsenyéd, Városfalva
15	Nagy-Küküllő völgye: Székelykeresztúr vidéke	Alsóboldogfalva, Betfalva, Fiafalva, Székelykeresztúr, Újszékely
16	Nagy-Küküllő völgye: Udvarhely vidéke	Agyagfalva, Bikafalva, Bögöz, Décsfalva, Felsőboldogfalva, Kisgalambfalva, Mátisfalva, Miklósfalva, Nagygalambfalva, Ócfalva, Székelymagyarós
17	Nagy-Küküllő völgye: felső szakasz	Fenyéd, Küküllőkeményfalva, Máréfalva, Székelybethlenfalva, Zetelaka
18	Reztető alatt	Béta, Székelydobó, Székelylengyelfalva, Székelyvágás
19	Sóvidék	Alsósófalva, Atyha, Felsősófalva, Korond, Parajd
20	Sükő patak völgye	Farcád, Hodgya, Sükő
21	Székelyudvarhely	-

Udvarhely vármegye kistérségei

